

det gør ikke noget, for de vinder kun ved at blive omformuleret og samlet med illustrationer og dokumentation. Forfatterne kan virkelig kunsten at »smugle« en masse viden ind i læserne ved at gøre rede for de juridiske og sociale rammer for historierne. Der er ingen tvivl om, at læserne på den måde bedre husker historiens reale indhold end ved at læse en tyk lærebog.

Det må herved være manet i jorden, at der er modsætning mellem god formidling og grundig dokumenteret forskning. Fodnoter skader slet ikke formidlingen. De bidrager bare til at gøre det nemt for den nysgerrige læser at få tilfredsstillet sin gennem fortællingen vakte lyst til mere viden om historien eller emnet.

Bogen er godt dokumenteret med præcise slutnoter efter hvert kapitel, der giver fulde bibliografiske data for den trykte litteratur og udførlig angivelse af den arkivfond, hvor det relevante kildemateriale ligger. Men hvor havde det været godt med en alfabetisk ordnet bibliografi. Det kunne ikke have taget mere end en halv time at lave en sådan, og den ville have været af uvurderlig hjælp for læserne.

Karl-Erik Frandsen

JANE HUMPHRIES: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. Cambridge University Press 2010. 439 s. 60 GBP.

Fiktion og populærhistorie lader ingen i tvivl om, at den engelske industrialisering var epokegørende og kraftfuld igangsætter af fremskridt, men ej heller om, at den rummede mørke sider, med udnyttelsen af børns arbejdskraft som noget af det værste. Små drenge i arbejde mellem snurrende maskiner eller i mørke miner er blandt de associationer, der melder sig, når emnet er børnearbejde under den industrielle revolution.

Den engelske professor i økonomisk historie Jane Humphries har i årtier forsket i børnearbejde i såvel fortid som nutid. Hun har nu i bogen *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution* behandlet emnet på en ganske ny måde med hensyn til både udgangspunkt, kildetyper og metode. Udgangspunktet er ønsket om at forstå børnearbejdet – ikke fra aftagersiden, men fra udbudssiden: Hvorfor, hvornår og hvordan kom børn ud på arbejdsmarkedet i 17-1800-tallets England? I besvarelsen af sine spørgsmål udtrykker forfatteren misundelse i forhold til studier af nutidigt børnearbejde, hvor det via mikrostudier er muligt at spore familiers incitament og børns opfattelse af

arbejde. Den logiske konsekvens er klar: Man må finde en kildegruppe, der tillader et blik ind i de familieforhold og husholdnings-økonomiske strukturer, der lå til grund for børnearbejdet i fortiden.

Bogens grundlag er således 614 arbejder-selvbiografier indsamlet over lang tid og af vidt forskellig proveniens og omfang. En del er publicerede levnedsløb fra mænd, der siden blev til noget stort, andre stammer fra anonyme personer og er fundet i arkiver, hos private eller i ældre udgivelser. En del af selvbiografierne har tidligere været brugt af historikere, men ikke med et økonomisk-historisk sigte. De godt 600 levnedsløb danner rygrad i en kompliceret statistisk analyse af bl.a. tidspunktet for børnenes første arbejde, familieforhold, hvilke brancher børnene og deres fædre arbejdede inden for, skolegangens omfang, lønnens størrelse mv. Ved at gruppere biografierne i fire kohorter (før 1790, 1790-1820, 1820-1850 og 1850-ca. 1900) kan udviklingerne i disse forhold spores ganske tydeligt. Der er ingen tvivl om, at statistikken er central for bogens hypoteser, men metoden fremstår yderst indforstået i kontrast til bogens øvrige tekst, og det forekommer at være den nærmere udforskning af statistikkens overraskende resultater, der gør bogen værdifuld.

Naturligvis kalder selvbiografien som kilde på en del skepsis hos de fleste historikere, hvilket Humphries selv erkender: »These findings are based on a source, autobiography, of which historians are suspicious, and a methodology, the combination of quantitative and qualitative analysis, with which they are uncomfortable. Sceptics will remain unconvinced« (s. 372). Humphries bruger dog mange kræfter på at kontrollere biografiernes repræsentativitet ud fra andre kilder, især folketællinger og datidens egne statistiske undersøgelser. Hverken i forhold til erhverv, familiestørrelser, indkomst eller geografi adskiller informanterne sig fra resten af befolkningen. Ét forbehold tages dog – og understreges i det afsnit, der behandler børnenes skolegang og senere erhverv – pr. definition er der kun selvbiografier fra folk der har haft en vis grad af boglig dannelse og/eller interesse. Selvom der er medtaget biografier, der er dikteret eller fremkommet ved interview, så er hovedparten egenhændigt skrevet, hvilket kunne antyde en overvægt af livshistorier fra mennesker, der trods alt har haft mulighed for et minimum af uddannelse.

En yderligere slagside handler om køn. Bogen handler ikke som lovet om barndom og børnearbejde, men om drengeår og drengearbejde. Samtlige selvbiografier er skrevet af mænd. Forfatteren har for nylig fået finansiering til et supplerende studium af kvinders selvbiografier, der dog vil blive langt mindre omfattende, men som i høj grad

vil kunne supplere det kønsmæssigt ensidige billede af børnearbejdet. Kvinder spiller på godt og ondt en stor rolle i bogen som mødre, søstre og lærerinder; de har imidlertid ikke en selvstændig stemme, men fungerer som figurer i de mandlige aktørers liv. At fokus således udelukkende er på drenges arbejde og erfaringer, er en præmis, man må acceptere for at nyde bogen.

Andre problemer, der ikke har med repræsentativitet at gøre, men snarere med den selvbiografisk genre, imødegås også. Humphries benægter ikke, at selvbiografier både kan være stærkt tendentiøse og ubevidst fejlbehæftede i forhold til fortidens virkelighed, men hun skelner mellem sandhed (*truth*) og nøjagtighed (*accuracy*). Humphries anser sidstnævnte for mindre udsat for tendentiøse omskrivninger, da det bl.a. omfatter tidspunkter, steder, omstændigheder og navne, mens det ofte er de større narrativer og tolkninger af livsforløb, der kan være problematiske i forhold til »sandhed« om et erindret livsforløb. Og da statistikken primært bygger på de kvantificerbare forhold, som Humphries anerkender biografiernes nøjagtighed i, og i øvrigt omfatter så stort et materiale, at overdrivelser og usandheder udjævnes, accepterer Humphries deres udsagnskraft i store træk – og argumenterer godt for det. Alligevel kunne jeg godt have ønsket en endnu højere grad af refleksion over brugen af selvbiografier, i betragtning af, at statistikken netop primært åbner for spørgsmål, der så yderligere behandles gennem kildernes mere kvalificerende udsagn.

En række emnefelter behandles i selvstændige kapitler: Familiestrukturer, husholdningsøkonomi, børnenes alder ved indgangen til arbejdsmarkedet, erhverv og lønninger, lærepladsinstitutionen og skolegangen. Bogen er med sine over 400 sider omfattende, og der er plads til yderst tætte analyser af de enkelte emner, hvoraf nogle dog er mere engagerende skrevet end andre og med varierende brug af statistik, kildecitater og andres forskning. I forhold til sidstnævnte skal endnu en kvalitet fremhæves, nemlig de allestedsnærværende koblinger til og refleksioner over den hidtidige forskning samt de omfattende litteraturhenvisninger. Selv en novice i feltet vil efter læsningen føle sig velinformeret og klar til at gå videre. Forfatteren er heller ikke bange for at positionere sine egne resultater i forhold til den eksisterende forskning – både når de bekræfter traditionen, og når de bryder markant med den.

Et af de markante brud er selve kildegruppen, et andet er ønsket om at forstå børnearbejdet set fra børnenes og deres familiers side, som supplement til en større fortælling om teknologisk og økonomisk

vækst: »What deserves further attention is the way in which family relationships conditioned the availability of children to work and the welfare implications of their labour (...) first, the economic circumstances of the families and their levels of economic need (was poverty the main cause of child labour?); second, altruism (did parents love their children and have their welfare in mind?); and, third, authority (were these families dominated by the husband/father who made the decision when and where a child went to work?)« (s. 125). Disse hovedspørgsmål, der indleder kapitlet »Family relationships« illustrerer klart, at bogen i lige så høj grad handler om familie og barndom som om børnearbejde i økonomisk sammenhæng.

Det er med denne vinkling, og med den oplagte skrivestil og dens brug af prægnante citater fra selvbiografierne, at bogen får liv, og ahaoplevelserne melder sig. Humphries peger på en række faktorer i forhold til udbredelsen og karakteren af børnearbejdet, der ikke tidligere har været erkendt eller fået særlig opmærksomhed, og som alle har rod i familien som enhed.

En af hovedpointerne er, at kernefamilien med en hjemmegående mor og en udearbejdende far er langt mere og tidligere dominerende, end den hidtidige forskning har antaget. At så relativt mange familier forsørgedes af en enkelt person, og at så mange kvinder var økonomisk inaktive, gav en grundlæggende ustabilitet i familiernes økonomi, der blev øget med antallet af børn, og som blev total, hvis forsørgeren faldt fra. Begrebet »breadwinner frailty« er centralt i Humphries' analyse af arbejderfamiliernes økonomi og betegner den risiko, man løb, ved at en person havde ansvar for hele familiens indkomst. Børnearbejdet var dels en stødpude mod denne risiko, dels en bydende nødvendighed, hvis forsørgeren forsvandt.

At dette skete forbavsende tit, er en anden central pointe i bogen. I en tredjedel af de 600 familier manglede der en mandlig forsørger. Enten havde han aldrig været der, var død, indkaldt til krigstjeneste eller havde forladt hjemmet af andre årsager. Gruppen af børn uden fædre (eller deres indkomst) udpeges som særlig udsat både i forhold til, hvor tidligt de begyndte at arbejde, omfang af skolegang, og almene sociale forhold. De helt forældreløse sættes der også fokus på, ligesom fattigvæsenets forskellige udformningers betydning for familiers muligheder og børnenes arbejde er et vigtigt og gennemgående tema.

I forhold til familiens økonomi er det en vigtig observation, at gifte kvinder med børn blev anset for en så uattraktiv arbejdskraft, at selv relativt unge børn – en stabil arbejdskraft – kunne tjene mere end deres

mødre. Derimod kunne de ikke erstatte hendes arbejdskraft i hjemmet med hensyn til børnepasning, produktion af tøj og mad, vask mv. At mor gik på arbejde som stand-in eller supplement til far, var derfor ikke økonomisk holdbart. Udnyttelse af børns indtjeningsmuligheder tolkes derfor af Humphries som en rationel løsning på et fortvivlende problem, der i bund og grund handlede om familiens overlevelse. Ud fra kildernes fortællinger tegner hun et gribende billede af børnenes accept af arbejde, sult og kummerlige forhold, der bundede i bevidstheden om, at de dermed dels hjalp deres elskede mødre og søskende, dels selv fik (mere) mad.

Bogen indeholder nogle yderst fine beskrivelser af mødrenes muligheder og positioner i familien – deres begrænsede økonomiske råderum, deres bekymring for drengenes forhold kombineret med erkendelsen af det nødvendige i deres arbejde – og af mødrenes egen opofrelse og problemer. Selv økonomisk inaktive kvinder – dvs. uden betalt erhvervsarbejde – spillede en yderst aktiv rolle i de husholdningsøkonomiske forhold, der overhovedet gjorde børnearbejde både muligt og nødvendigt. Forholdet mellem børn og mødre fremstilles direkte som en handel, hvor ældre søskende hjalp med at forsørge yngre søskende, som betaling for den omsorg og de fornødenheder, de selv modtog. Handlen beskrives dog ikke som udelukkende materiel, men også emotionel: »A series of compacts held these families together and ensured support for the upcoming generation: between breadwinner males and nuclear dependants; between wage-earning husbands and home-maker wives; between sacrificing mothers and dutiful children; and between working children and their younger siblings. Such compacts could collapse, often with tragic consequences, and even when still functioning were sometimes excoriated with resentments, but it would be mistaken to exaggerate the case of breakdown and to miss the affection that held most families together« (s. 150).

Det er dog også i beskrivelsen af mødrene, man kunne ønske en nærmere overvejelse af kildegruppens tendens. Mødre erindres for næsten alles vedkommende i et overvældende rosenrødt skær, og deres fejl og fordringer tilgives og bortforklares af sønnerne i tilbageblik. Det er et fænomen, som naturligvis kan antyde, at industrialiseringens arbejderkvinder var helt vidunderlige, men også at 1800-tallets drenge blev til mænd, der talte pænt om kvinder og i særdeleshed om deres mødre.

Fædrene er derimod med få undtagelser enten fysisk eller psykisk fraværende, og hvis de er til stede, er det ikke på samme intime måde som mødrene. Forståeligt nok, i betragtning af, at fædrene stort set

arbejdede alle døgnets vågne timer. Fædres rolle som opdragere består primært i at eksekvere korporlig revselse og være aktive i placeringen af drenge i forskellige jobs. Det er en pointe, at der findes langt færre enlige fædre end enlige mødre, dels fordi mødrene blev ladet alene med børn hyppigere end mænd, dels fordi mænd gerne giftede sig igen ved hustruens død og på den måde løste problemet med pasning af børn og hjem. Fraværende fædre er en faktor, der står centralt op igennem bogens perioder. Humphries konkluderer dels, at Napoleonskrigenes inddragelse af en stor del af den mandlige befolkning havde betydning for afhængigheden af børnearbejde; dels at fraværet af fædre skabte en ustabil social og økonomisk position for mange børn, som dermed arvede de sociale problemer i deres eget voksenliv på grund af fysiske og psykiske mangler i barndommen.

I bogens første kapitler udvides analysen af familiestrukturer til også at inddrage den fjernere families – bedsteforældre, onkler mv. – generelle betydning i drengenes barndom, og særligt i forhold til deres arbejdsliv. Hvilken rolle spillede de videre familienetværk når det gjaldt lærepladser, forsørgelse, skolegang og ansættelse? Analysen er interessant socialhistorisk set, men indeholder ikke ligeså klare pointer som analysen af kernefamilien. Det samme gælder kapitlerne om drengenes lønningsforhold og deres erhvervs relation til fædrenes erhverv, samt om lærlingeinstitutionen, som dog konkluderes at have spillet en noget større rolle længere op i 1800-tallet end traditionelt antaget. Opnåelse af en læreplads kunne have en væsentlig betydning for drengenes senere karriere. En anden vigtig pointe, der forfølges gennem hele bogen, er, at børnearbejde ikke kan ses som en parallel økonomi, der udnyttede børn til specifikke – men marginale – formål. Tværtimod var børnearbejdet en helt integreret del af de normale produktionsprocesser, hvor børns funktioner var veldefinerede. Ligeså udgjorde børnenes løn en betragtelig del af deres familiers indkomst.

Bogens sidste store kapitel er en knap 70 sider lang behandling af forholdet mellem børnearbejde og skolegang. I nordisk sammenhæng er det foreslået, at begrænsninger i børnearbejdet og udvidelse af obligatorisk skolegang var nøje sammenhængende i 1800-tallets sidste halvdel. Det engelske system var ganske anderledes indrettet, med langt flere privatskoler og langt færre krav om skolegang, og i den sammenhæng lader Humphries' udregninger ingen tvivl tilbage: Skolegang var et gode, man kunne nyde, når familien havde overskud, og som måtte afbrydes igen og igen, når trangen til ekstra indtjening viste sig. Omkostninger ved skolegang var nemlig ikke kun de skillinger, det kostede at gå der, men – langt vigtigere – barnets arbejdstid og dermed indkomst.

Gennemsnitligt fik de arbejdende drenge blot 2½ års skolegang, når alle de kortere perioder lægges sammen, og der er tydelig sammenhæng mellem, hvor mange børn der er i en familie, og hvor lang tids skolegang der er mulig. En ekstra mund at mætte i familien betød simpelthen gennemsnitligt en måneds mindre skole – særligt for de ældste i børneflokkene. De i skolehistorien så berygtede og udskældte »Dame Schools« – små private skoler for de yngste børn – rehabiliteres af Humphries som et yderst rationelt valg for arbejderforældre. Det var dårlig økonomi at sætte sit barn i en gratis offentlig skole, der krævede al barnets tid, hvis man for få midler kunne få fuld kontrol med barnets tid og veksle mellem skolegang og arbejde, som det nu kunne lade sig gøre. Et andet overraskende fund i erindringerne er de mange udsagn om, at informanterne som voksne søgte uddannelse i aftenskoler og søndagsskoler og her byggede videre på den smule, de lærte i Dame Schools. Bl.a. her kan man mistænke selvbiografiernes forfattere for ikke at være ganske repræsentative. Deres boglige interesser manifesterede og udviklede sig formentlig langt ud over det almindelige.

Fremstillingen af børnearbejdet er på en gang solidarisk med de valg, datidens familier måtte træffe på baggrund af deres svære økonomiske vilkår, og med de børn, der måtte bære byrderne. Selvom Humphries rationelt forklarer børnearbejdet, undskylder hun det ikke, og de virkelig mørke sider af historien fremdrages også: invaliderende arbejdsforhold, vold og magt, sult, kulde og frygt er en fast del af arbejderdrengenes livshistorier. Til gengæld er der også lydhørhed over for historiens positive sider: Stolthed ved at kunne bringe en ugeløn hjem til mor, glæden ved at kunne købe et brød eller en billigbog for de småpenge, der blev tilovers, og lettelsen over at avancere i ansættelsen og vokse, så arbejdet gled lettere, og lønnen kunne stige. Det er en nuanceret fortælling, der hverken dyrker forfaldsperspektiv eller jubeloptimisme som ideal.

Bogen rummer påfaldende variationer i stemning, stil og intensitet. Der er adskillige sider med detaljeret beskrivelse af statistisk metode, og der er hjertegribende beretninger om allestedsnærværende sult, brutale lærere og arbejdsgivere, og forældres sygdom og død. Sådanne historier er let at blive forført af – som forfatteren siger : »[T]hese images reek of authenticity and reinforce each other like parts of a symphony« (s. 373). Netop i betragtning af den varsomhed, man må iagttage over for den selvbiografiske genre, så er Humphries' gennemgående tilgang – den gyldne middelvej – den bedste: en tæt social- og kulturhistorisk analyse af engelske arbejderfamiliers vilkår og konsekvenserne for deres børn, eller rettere: af børnenes senere erindringer derom.

I forlagsomtalen roses denne bog for at bringe menneskelighed tilbage til økonomisk historie og traumer tilbage i den industrielle revolution. Begge dele er sandt, om end man kan diskutere, om Humphries er den første, der gør netop dét. Men måden, det gøres på, er imponerende – den stringente og samtidigt engagerede kobling af køligt statistisk overblik med den solidariske anerkendelse og inddragelse af følelsesliv og behov som forklaringsramme. Frem for alt er det en bog, der ophæver de eventuelt stadigt eksisterende grænser mellem socialhistorie, kulturhistorie og økonomisk historie, hvilket gør den ikke blot læseværdig på grund af sit faktuelle indhold, men også på grund af sin metode, form og formidling.

Anne Katrine Gjerløff

BODIL SELMER: Fyrmesteren. Beretning om et liv på kanten af havet. Chr. Heering 1843-1905. Esbjerg, 2010, Fiskeri- og Søfartsmuseets Forlag. 255 s. 229 kr.

Efter 40 års udgivelse kom *1066 Tidsskrift for Historie* sidste gang på tryk i 2010. Tidsskriftet vil fremover kunne læses (gratis) på Internettet: <http://www.1066.dk/>. Dette har ikke direkte noget med den foreliggende bog at gøre. Ikke desto mindre falder det naturligt at gøre HT's læsere opmærksomme på denne store forandring hos kollegaen og at markere begivenheden med et citat – et der passer i sammenhængen: Anne Katrine Gjerløff, medlem af *1066*'s redaktion, gjorde sig i det sidste trykte hæfte tanker over, hvad der skal til for at gøre en historie god, og konkluderede: »Der, hvor den bedste historie opstår, er når godt fagligt historisk håndværk kombineres med et emne, som læserne kan relatere sig til, og der ydermere formidles i et tillokkende, velproduceret sprog«. Et eksempel på netop dette er Selmers bog om Chr. Heerings liv og gerning.

Selmer er antropolog ved Aarhus Universitet og har her skrevet, hvad jeg antager er et fritids- og i alt fald et familieprojekt, nemlig en biografi om sin oldefar, der var sømand og mangeårig fyrmester i Bovbjerg og Hanstholm. Umiddelbart kunne den familiære vinkel give anledning til bekymring for værkets balance og objektivitet. Men det er der absolut ingen grund til, for forfatteren har skabt en beretning, hvori den professionelle antropologiske angrebsvinkel går fint i spænd med den personlige relation; kombinationen er ligefrem en af bogens styrker. Selmer forener grundighed i kildeafsøgningen med analytisk